anemon
Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University
Yıl/Year: 2017 ● Cilt/Volume: 5 ● Sayı/Number: 3

ISSN: 2147-7655 ● e-ISSN: 2149-4622

ÖZGÜN ARAŞTIRMA ● ORIGINAL ARTICLE

Osmanlı Dönemi Sosyalizm Tartışmaları ve "İştirâk" Kavramı [a]

Ertuğrul CESUR [1,b]

[1] Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi- Muş / Türkiye

Başvuru tarihi: 15 Ekim 2016 Düzeltme tarihi: 06 Şubat 2017 Kabul tarihi: 10 Şubat 2017

Öz

Neredeyse dünyanın tamamını sömürge haline getiren başta İngiltere olmak üzere, Avrupalı ülkelerin en güçlü olduğu 19. yy'da ortaya çıkan sosyalizm, sömürgeciler için kendi merkezlerinde ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Bu tehdit karşısında Avrupa rejimleri tarafından bir yandan yasal düzenlemeler, diğer yandan da sosyalizmin "aile kurumunu ortadan kaldırmak" anlamına geldiği şeklindeki propagandalar yoluyla bu hareketlerin toplumsal etkisi kırılmaya çalışılır. "Büyük sermaye" (burjuvazi) ve "işçi sınıfı" (proletarya) arasındaki bu çatışma, özellikle 1848 devrimleri ve sonrası gelişmelerle Osmanlı ülkesinde de henüz yeni oluşmaya başlayan basın yoluyla duyulmaya başlanır. Ancak Avrupa'dan gelen haberlere sosyalizm hakkındaki kara propaganda da eşlik eder. Osmanlı Türkçesinde "sosyalizm" ve "komünizm" kavramları için Arapça kökenli "iştirâk" kelimesi ihdas edilir ve kavramın tarifi, Mazdekçilik ile ilişkilendirilir. Bu çalışma, 19. yy'ın ikinci yarısında sosyalizm ile ilgili Osmanlı entelijansiyasında yaşanan tartışmalara ve kavram hakkında muhafazakâr çevrelerdeki pejoratif algının tarihsel arka planına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

İştirâk, Kadın, Sosyalizm, Komünizm, Emperyalizm

[a] Bu çalışma, 2016 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen *"İslam-Sosyalizm Sentezleri (Tarihsel Bir Tasvir)"* adlı Doktora tezinden türetilmiştir.

[b] Sorumlu Yazar/Correspoding Author: Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, 49250, Muş / Türkiye.
e-posta: e.cesur@alparslan.edu.tr

doi: 10.18506/anemon.316530
URL: http://dergipark.gov.tr/anemon
Copyright © 2013-2017 Muş Alparslan Üniversitesi

Socialism Discussions during Ottoman Period and the Concept of Ishtirak

Abstract

Socialism, which emerged in the 19th century when the European countries, especially England, which almost entirely colonized the world, were strongest, became a serious threat to the colonists in their centers. In the face of this threat, on one hand legal regulations were made by European regimes and on the other hand social effects of these movements were tried to be decreased via propagandas claiming that socialism means "removing the family institution". The conflict between big bourgeoisie and proletariat (working class) became known with the help of press which just came to existence in Ottoman Empire after the 1848 revolutions. Yet, black propagandas accompany the socialism news coming from Europe. In Ottoman Turkish, the concept of ishtirak was created as an equivalent of "socialism" and "communism" and the explanation of the concept was linked to Mazdekism. This study aims to enlighten the discussions about socialism in conservative societies in the 19th century.

Keywords

Ishtirak, Women, Socialism, Communism, Imperialism

1. GİRİŞ

Avrupa'da ihtilalci yorumlarıyla güçlü bir siyasi-ideolojik akım olarak ortaya çıkmasının ardından (1848-*Komünist Manifesto*) Osmanlı coğrafyasına intikal eden ve yarım yüzyıl sonra Müslüman tebaayı da etkilemeye başlayan sosyalizm İslam dünyasında hala aktüelliğini sürdürüyor. Hakkında sayısız reddiyeler yazılmış[1] ve bu ideoloji adına Müslüman ülkelerde çok da başarı elde edilememiş olmasına rağmen sosyalizme gösterilen ilginin hala devam ettiğini görüyoruz. Ancak sosyalizm adına başta Türkiye olmak üzere İslam dünyasındaki tecrübe tek düze değildir ve kimi zaman birbirine zıt denebilecek dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu da büyük oranda Avrupa'da sosyalizmi doğuran tarihsel-toplumsal şartların buralarda olmaması ve teori ile pratik arasında yaşanan çelişkilerden kaynaklanmıştır. 19. yy'da, hala İslam dünyasının merkezi olması hasebiyle Osmanlı Türkiye'si, diğer Batılı fikir akımlarında olduğu gibi sosyalizm adına da sonraki süreci belirleyen tartışmalara sahne olmuştur. Tespitlere göre Osmanlı Türkçesinde "sosyalizm" ve "komünizm" kavramlarının ilk defa kullanılışı İstanbul'da *Cerîde-i Havâdis* (1840-1864) gazetesini çıkaran İngiliz vatandaşı William Churchill (ö. 1864) tarafından olmuştur.[2] Bu iki siyasal sözcüğün Osmanlı topraklarına gelişinin nedeni ise Avrupa'daki 1848 devrimleridir. İngiltere'nin iktisadi ve siyasi çıkarları doğrultusunda yayın yapan *Cerîde-i Havâdis* daha ziyade Avrupa basınından aldığı haberleri tercüme edip yayınlamaktadır.

2. SOSYALİZMİN OSMANLICASI: "İŞTİRAKİYYÛN"

Avrupa'daki gelişmelerin bir yansıması olarak başlayan Osmanlıdaki "sosyalizm" tartışmalarında, Müslüman tebaa için kavramın kendisi bir problem olarak ortaya çıkacaktır. Bunda da yine bizzat Batılıların etkili olduğu görülmektedir. O dönem "büyük burjuvazi"nin sosyalistler aleyhinde yürüttüğü karşı propagandaya göre sosyalistler, "kadın ve çocukların ortaklığını savunmaktadır". Kökleri Antik Yunan'da Palaton'a (ö. M.Ö. 348) kadar giden[3] ve Ortaçağ'da da çeşitli filozoflar tarafından dillendirilen bu görüş aslında dönemin sosyalistleri tarafından şiddetle reddedilmiştir. Marks (1818-1883) ve Engels (1829-1895) birlikte yazdıkları *Komünist Manifesto*'da bu iddialara tam tersi bir iddiada bulunarak şöyle cevap verirler: "*…siz komünistler, kadınların ortaklaşalığını getirmek istiyorsunuz* diye bağırıyor tüm burjuvazi bir ağızdan. Burjuva, karısını, salt bir üretim aleti olarak görüyor. Üretim aletlerinin ortaklaşa kullanılacağını duyuyor ve doğal olarak, ortaklaşa olma yazgısından kadınların da aynı biçimde paylarına düşeni alacaklarından başka bir sonuca varamıyor..."[4] Engels bir başka yazısında, kendi ilkelerine göre ailenin başka bir güç tarafından müdahale edilemeyecek özel bir ilişki olduğunu ifade ederek şöyle der: "Kadınların ortaklığı tümüyle burjuva toplumuna ait bir ilişkidir ve bugün eksiksiz bir biçimde fuhuş ile gerçekleşmektedir. Ama fuhşun kökleri özel mülkiyettedir ve onunla birlikte o da kalkar. Şu hâlde komünist örgütlenme, kadınlarda ortakçılığı getirmek yerine ona son verir."[5]

Ne var ki sosyalistlerin bu itirazları geniş kitlelere çok fazla ulaşmaz ve burjuvazinin iddiaları tek taraflı bir algı operasyonu halinde Osmanlı ülkesine de taşınır. Sosyalizm kavramının sözlükte Türkçe tarifinin ilk defa James W. Redhouse tarafından (1811-1892) Londra'da 1861 yılında yayınlanan İngilizce-Osmanlıca sözlüğün "Socialism" maddesinde, *"Kâffe-i emvâlin müştereken tasarruf olunması usûlü ve kavli"* şeklinde yapılmış olduğunu görüyoruz. "Socialist" maddesinin açıklamasında da, "*İştirâk-i emvâl usûlünün kavlen yâ f'ilen taraftârı"* tarifi verilmektedir.[6] "Communism" maddesi için yine, *"İştirâki emvâl usûlü"* tanımı yapılman sözlükte "Communist" için de *"Emvâlin ve bâzen dahî ezvâcin ve etfâlin*[7] *müşterek tutulması usûlüne rağbet eden kimse"* denmektedir.[8] Böylece sosyalizm kavramı için Arapça kökenli "iştirâk-اشتراك" ihdas edilmiş olur. Ancak Redhouse'un bu tariflerinin Müslüman muhayyilesinde *Mazdekizm* ve Heterodoks dini akımlar hakkındaki pejoratif anlatımları çağrıştırması uzun sürmez. 1848 devrimlerini analiz eden Ahmet Cevdet Paşa'ya (1822-1895) göre devrim hareketlerini, kralı devirdikten sonra normal bir cumhuriyet idaresiyle de yetinmeyip "azıtan halk" yapmıştır: "Şöyle ki; hukûk-u mülkiyet ve zevciyyeti [evliliği] inkâr edip ve *herkes kâffeten husûsâtta müsâvaat üzere olmalıdır* deyip birçok edânî [alçak] dahî bunu mîzaçlarına muvâfık görmeleriyle Fransa Cumhuriyeti'ni bu renge boyamağa teşebbüs ettiler."[9]

Konuyla ilgili yazdığı makalesinde bu ihtilallerin insanlığı "iğtişâşât" (bozulma-anarşi) haline sürüklemekten başka bir şeye yaramadığını savunan Cevdet Paşa'ya göre sosyalizm, Batı'ya Haçlı Seferleri sırasında Doğu'dan gitmedir. Sosyalizm ile antik İran'daki Mazdekçilik arasında ilgi kuran Cevdet Paşa, Haçlı Seferleri sırasında Hıristiyanların, Mazdekçi fikirlerle tanışarak bunları Avrupa'ya taşıdığını ileri sürmektedir. Avrupa'daki sosyalist hareketleri Osmanlı için, bu hareketlerin kavgalı oldukları Avrupa burjuva rejimlerinin işgalci, emperyalist politikalarından bile daha

büyük bir tehdit olarak gördüğü anlaşılan Cevdet Paşa, olayların Osmanlıya sirayet etmesi endişesini dile getirerek şöyle der: "Acaba Avrupa'da öyle bir ihtilâl-i umûmî zuhûr ederse biz ne halde bulunuruz? Fakat böyle bir hâl zuhûr edecek olursa seyirci gibi kalırız ve ehl-i ırz için Memâlik-i Mahrûsa'dan [Osmanlı ülkesi] başka cây-ı selâmet kalmaz. Çünkü Memâlik-i Mahrûsa'da âdet, teâmülât-ı âmme, efkâr-ı ibâhiyyeye münâfî olup her tâifenin içinde mütedeyyin adamlar dahî çoktur. Bu cihetle Memâlik-i Mahrûsa'da Avrupa kadar bu efkâr-ı fâsideye istidat yoktur."[10] Anlaşılan o ki, Osmanlı'nın sorunlarını bir yana bırakan Cevdet Paşa, Avrupa genelinde yaşanacak bir "Mazdekçi sapkınlık" karşısında namuslu insanlar için çareler aramaya koyulmuştur ve en güvenilir yer olarak Osmanlı ülkesini göstermektedir.

3. 1871 PARİS KOMÜNÜ VE OSMANLI AYDINLARI

Avrupa'daki olaylarla ilgili Osmanlı basınında dikkat çeken ikinci bir haber dalgası 1871 Paris Komünü ile gelir. Fakat bu sefer yayınların artmasıyla Osmanlı basını da daha çok seslidir. Başta *La Turquie* olmak üzere Fransızca yayınlanan gazetelerle *Takvim-i Vekâyi*, *Hakâyık-ül Vekâyi* ve *İbret* gibi Türkçe çıkan gazeteler Paris, Berlin, Londra gibi Avrupa başkentlerinde yayınlanan gazetelerden haberler geçerler. Haberlere hararetli tartışmalar eşlik etmektedir. Artık komüncüleri "kundakçı" ve "ahlaksız" gösteren yazıların yanı sıra Komün ve sosyalistlerin uluslararası örgütlenmesi olan Enternasyonal'i savunan yazılara da rastlanmaktadır. *Hakâyık-ul Vekâyi*, 9 Şubat 1871 sayısında ilk defa Karl Marks'ın bir makalesine onun imzasıyla yer verir.[11] Almanya ve Fransa arasındaki savaşa (Sedan Muharebesi, 1870) değinilen makalede Alman Başbakanı Bismarck (ö. 1898) eleştirilmekte ve Fransa'ya karşı izlediği düşmanca politikanın Fransa ile birlikte Avrupa genelinde özgürlükleri boğduğu dile getirilmektedir. Bu makaleden sonra İstanbul basınında Marks'ın ismine sıklıkla rastlanır. Fakat asıl yoğunluk Paris Komünü ve Marks'ın "Komün" hakkındaki yazılarıyla kendini gösterecektir. Gazetenin 22 Haziran tarihli haberinde olaylardan Enternasyonal sorumlu tutularak şöyle denmektedir: "Paris ahalisinin efkârını ifsâd eden ve sinîn-i adîdeden beri mal ve bedenen edilen hizmetlerle âlemin birinci şehr-i şehîri nâmını kazanmış bir pâyitahtı yakıp yıkarak harâb ve berbat etmiş olan eşkiyânın kumandanı Karl Marks denilen ve hâlâ Londra'daki Enternasyonal nâm cemiyetinin reîsi bulunan pehlivan olup merkum [adı geçen] orada kemâl-i emn-ü râhat üzere ikâmet etmekte bulunduğu halde..."[12] Oysa Paris Komünü, Sedan Muharebesi'nde esir düşerek ülkeyi Prusya'ya teslim eden kral ve işgalcilere karşı vatan savunması için ortaya çıkmıştır.

Resmî gazete olması bakımından Sarayın görüşünü yansıttığı da söylenebilecek olan *Takvim-i Vekâyi*'ye göre de Paris Komünü, "bâğîlerden" (asilerden) müteşekkildir. Enternasyonal ise ameleleri fabrikatörlere karşı kışkırtmaktadır: "…Enternasyonal Cemiyyet-i müfsidesi ameleyi himâye davasını ele alarak bunları sermâyedârân aleyhine sevk ettiğinden cemiyet-i mezkûrenin iltizam eylediği meslekle [yolla] amele takımının ihtisâl-i refâhını muvaffak olamayacağı aşikârdır. Kelâm-ı meşhûrdur ki her ne vakit amele fabrikatörün peşine düşer ise [iş isteyen çok, işveren az olursa] ücretler tenezzül eder ve ne vakit fabrikatör amelinin peşine düşerse ücretler bilakis terakki eyler…"[13] Kısacası işçileri patronlar aleyhine kışkırtan Enternasyonal bu şekilde sermaye sınıfını baskılayarak işçilerin refahını değil, işsiz kalmasını arttıracaktır.

Komün lehinde yazılar ise özellikle Yeni Osmanlılardan gelir. Hatta olaylar sırasında Paris'te bulunan Mehmet Emin Bey (1843-1874), Kayazâde Reşat Bey (1844-1902) ve Menâpirzâde Nuri Bey (1844-1906) devrimcilerle birlikte kentin savunmasına katılırlar.[14] İstanbul'da ise Namık Kemal çıkardığı *İbret* gazetesinde Komün lehinde haberlere yer verir. Namık Kemal'in Paris Komünü'nü destekleyen yazıları anlaşılan o kadar etkili ve dikkat çekici olmuştur ki, daha 1915'te Türkiye hakkında kitap yazan Alman yazar Heinrich Zimmerer (1860-1929) kitabında Namık Kemal'in *İbret* gazetesindeki Paris Komünü 'nü destekleyen yazılar yazdığına işaret eder.[15]

Genel afla 1872'de İstanbul'a dönen yurt dışındaki diğer Yeni Osmanlılar da *İbret* gazetesinde Paris Komünü' nü savunan yazılar yazmaya devam ederler. Komün döneminde Paris'te bulunan Nuri Bey, *İbret* gazetesindeki 24 Haziran 1872 tarihli "Medeniyet" başlıklı yazısında Enternasyonal ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: "Enternasyonal nâmiyle maruf cemiyet ki Avrupa'nın bazı mahallerinde garazan, burada ise cehlen âsâyiş-i umûmiyeyi ihlâle sâ'î bir heyet bilinmiştir. İşte o cemiyetin maksadı sırf medeniyetten murâd olunan netîceyi hâsıl etmektir… Avrupa'nın hemen her tarafında amele gürûhu yürekler dayanmayacak bir haldedir. Bir fabrikacı mâlik olduğu sermayesi kuvvetiyle birkaç bin kişiyi esir gibi kullanıyor. Gördükleri işin onda birine mukâbil olacak derecede bile ücret vermiyor. Öyleyse niçin çalışıyorlar? Ya ne yapsınlar? Ameleden biri ücretin kılletinden [azlığından] dolayı bir fabrikayı terk ettiği takdirde başka fabrikaya kabul olunmaması için fabrikacıların ittifakı var."[16] Görüldüğü gibi Nuri Bey'e göre Enternasyonal bozguncu değil aksine; o çok sözü edilen medeniyetin gerçek amacıdır. Fakat Avrupa'da sermaye sınıfına hizmet eden çevreler kasten, Osmanlı ülkesinde ise cehaletten olaylar yanlış aktarılmaktadır.

4. "SOSYALİZM İYİ, KOMÜNİZM KÖTÜ"

Tartışmaların zamanla komüncüleri destekleyenleri komünizm ile sosyalizm arasında bir ayırıma götürdüğü dikkat çekmektedir. Bunun nedeni de karşıtların "iştirâk" kavramı üzerinden yaptıkları, "iştrâk-i emvâl ve nisâ"[17] şeklindeki propagandadır. *İbret* gazetesinin 19 Haziran 1872 tarihli sayısında Reşat Bey imzalı, "Devâir-i Belediye Taraftârânı" başlıklı yazıda "komün" kavramı ile ilgili bir tahlil yapılarak kamuoyunda komünizm hakkındaki olumsuz yargılar kırılmaya çalışılmaktadır: "Vâkıa 'komün' maddesinden müştak olan 'komünist' kelimesi 'iştriâk-i emvâl ve i'yâl' fikr-i fâsidinde bulunan bir-iki bedbahta isim olmuş ise de bunu ta'mim [genelleştirme] ile komün taraftârânına dahî "komünist" demek ve komünist ile 'komünalist'i fark edecek kadar Fransızca bilmeden Fransa'nın ahvâli hakkında beyân-ı mütâlaaya kalkışmak cehâletten hâsıl olma gayet maskara bir cesarettir."[18]

Nihayet Şemseddin Sami (1850-1904) *Tercümân-ı Şark*'ta komünizm ile sosyalizm arasında ayrıma giderek Alman Sosyalist İşçi Partisi'nin programı olan "*Gotha Programı*'nın Şeriat-ı Ahmediye'ye uygun olduğunu" yazacaktır. Sami'ye göre sosyalizm, insanlığın ortak saadetini isteyen bir nizamdır: "Sosyalizm, cemiyet-i beşerin hüsn-ü idaresiyle refah ve saadetini ve bilâ istisna bütün efrâd-ı beşerin hürriyet ve müsâvaatını ve hiç kimsenin hukûk-u tabîiyyesinin pây-ı mal olmamasıyla [çiğnenmemesiyle] hak ve adlin meydana çıkmasını ve nizâm-ı tabîiyyeden herkesin mütenâim [faydalanmasını] ve hissemend [pay sahibi] olmasını arar bir tarîk-i

selamettir…"[19] Sami, Komünizm hakkında ise sosyalizmden farklı bir şey olduğunu iddia ederek, "Komünizm, insanı hayvan yapmakta ve değişmeyen -yani ezeli ve ebedi olan- mukaddes ahlak yasası bu doktrini meşru saymamaktadır" der.[20] Sami'nin bu ayrımından, komünizm ile ilgili olumsuz propagandanın ne kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır.

5. CEZAYİR'İN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ VE PARİS KOMÜNÜ

Konunun bir diğer boyutu ise Fransa'nın, dönemin en büyük sömürgeci ülkelerinden biri olması nedeniyle Paris Komünü' nün sömürgecilik karşısındaki tutumudur. Meselenin bu yönü aslında sosyalizm karşısında Yeni Osmanlıların tavrının en azından dış politika bakımından daha doğru bir siyaset olduğunu göstermektedir. Komüncülere karşı yayın yapan resmi gazete *Takvim-i Vekâyi* Fransız Parlamentosu'nun Mart 1872'de Enternasyonal'e karşı kabul ettiği yasaya yer verirken yasadaki nitelemeler doğrultusunda Enternasyonal'i "fesat cemiyeti" olarak tavsif eder.[21] Reşat Bey ise resmi söyleme karşı komüncüleri savunduğu makalesinde Osmanlı toprağı olan ve 1827'den beri Fransa tarafından işgal edilen Cezayir konusunda komüncülerin Cezayir halkının bağımsızlığını tanıdığına dikkat çeker: "Komün idaresi Cezayir ahâlisinin Fransızlarla hemcins ve hemmezhep olmadıkları için istiklâlini ilan etti. Halbuki Mösyö Tiyer'in[22] hükûmeti Cezayir'de silaha sarılan vatanperverlerden müdâfaa-i hamiyetkaranelerine [onurlu direnişlerine] galebe edemediği bir köy ahalisini umûman diri diri ateşe yaktı! ..."[23]

Halil İnalcık (1916-2016), Yeni Osmanlıları, "Denetimsiz Batı kapitalizminin sömürüsü ve Batılıların ülkedeki işbirlikçilerine karşı bir protesto hareketi"[24] olarak niteler. Yeni Osmanlıların sosyalizm konusundaki tutumunu değerlendiren Cemil Meriç (1916-1987) de, çökmekte olan düzeni değiştirmek istedikleri, bu amaçları doğrultusuna Batı'da sosyalistleri desteklemelerinin doğu sonucuna varır: "Genç Osmanlılar hâlihazır düzeni beğenmiyorlardı, bu itibarla Batı'nın ilerici çevreleriyle temas etmeleri tabii idi. Sosyalizme gösterdikleri sempati onu Müslümanlığa yakın bulmalarından ileri geliyordu. Bu temas yine de şeriatçı çevrelerin isyanı ve itirazıyla karşılanmıştır. Şeriatçılara göre Müslümanlık sosyalizme taban tabana zıttır."[25] Meriç'in de dediği gibi Yeni Osmanlıların sosyalistlerden yana tavrı onların mücadelesinde Müslümanların maslahatına uygunluk görmelerinden ileri geliyordu. Fakat kendilerini "sosyalist" olarak tanımlama gibi bir gayretleri olmamıştır. Zira onlar için sosyalizm -henüz- kendi başına bir "paradigma" olarak görülmemektedir.

6. SOSYALİZM VE GAYRİMÜSLİM TEBAA

Yeni Osmanlıların ardından sosyalizm Osmanlı coğrafyasında kendisini bir başka yüzüyle gösterir. Uzun zamandır Osmanlı'ya kaşı Avrupa ülkeleri ve Rusya tarafından kışkırtılan gayrimüslimler, sosyalizmin de ideolojisinden önce ihtilalci yönünü keşfetmişler, Balkanlar ve diğer Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslimler arasında ayrılıkçı "sosyalist komiteler" ortaya çıkmaya başlamıştır.[26] İlginç olan ise bu gayrimüslim örgütler sosyalizm gibi "antikapitalist" bir ideoloji adına Osmanlı'ya karşı silahlı hareketlere kalkışırken Osmanlı iktisadiyatındaki komprador gayrimüslimlerin ağırlığıdır.[27] Bugün bile Marksist çevrelerce bu gayrimüslim "sosyalist" örgütler için

"Osmanlı devletindeki ilk işçi grevleri" gibi başlıklar altında analizler yapılarak "Osmanlı burjuva düzenine karşı sosyal adalet mücadelesi" veriliyor algısı yaratılmaktadır. Gerçekte ise bu gayrimüslim örgütler için sosyalizm bir *sosyal adalet* arayışı olmaktan çok etnik temelli ve tümüyle Batı sömürgeciliğinin güdümünde bir araç haline getirilmiştir.[28] Yerli kültüre yabancılaşmış Marksistlerin sırf kendilerine uzun bir tarih ve şecere inşa etmek adına yaptıkları zorlama okumalar maalesef o dönemlerle ilgili çözümlemeleri hala bulanıklaştırmaya devam etmektedir.

Osmanlı'ya karşı ihtilalci eylemlerde bulunan gayrimüslim örgütlerin "sosyalizm" adıyla ortaya çıkması Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak 19. yy'ın sonlarına doğru görülmeye başlar. Bunlardan biri 1887'de Avedis Nazarbeg (1866-1939) önderliğinde İsviçre'de kurulan, "Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi"dir.[29] Bir diğeri, 1890 yılında Hınçak'ta çıkan anlaşmazlık üzerine Tiflis'te Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı (Taşnaksutyun) kurulmuştur. İhtilalci "Sosyalist" örgütlerin faaliyet gösterdikleri bölge de Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarıdır. 1894'te Fransa'da, Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp ve Romanyalı sosyalistler, "Balkan Konfederasyonu Ligası" adlı bir örgüt kurarlar. Aynı yıllarda "Bulgar Dar Sosyalistler Partisi" kurulur. 1891'de de Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi adıyla bir örgüt kurulur. 1900'lerin başına gelindiğinde artık Osmanlı'da da sendikal örgütlenmeler başlar ve bunda da yine gayrimüslimler öndedir. 1906 yılından itibaren birleşik işçi komiteleri ve kulüplerin kurulmaya başlar ve 1908'den sonra bu tür çabalar daha da yoğunlaşarak benzeri birleşik örgütlenmeler birçok büyük şehir ve kasabada oluşturulur. 1909'da ise önce "Selanik Amele Cemiyeti" adıyla liderliğini Yahudi asıllı Osmanlı vatandaşı gazeteci Avram Benaroya'nın (1889-1955) yaptığı Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) kurulur. Örgüt, Enternasyonal tarafından da tanınır. SSİF adından da anlaşılacağı üzere bir işçi örgütü olma iddiasının yanı sıra değişik azınlıklar adına çıkan hareket ve örgütlenmeleri birleştirme gibi bir amacı vardır. Örgüt tarafından *Amele* adıyla dört dilde (Rumca, Bulgarca, Türkçe, Ladinoca) bir gazete çıkarılır.[30]

Ne var ki Benaroya ve arkadaşları bu faaliyetlerin kendilerine Osmanlı düzeninin sağladığı bir imkân ve "sosyalizm" adına sözünü ettikleri özgürlüğün ta kendisi olduğunu görmezler. Balkan Savaşları Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren sosyalist hareketleri altüst eder. Gelişmelerden en fazla etkilenen teşkilatlardan biri de II. Enternasyonal'in Selanik alt şubesi kabul edilen SSİF olur. Savaşlar esnasında federasyon tarafından Selanik'te savaş karşıtı gösteriler düzenlenir, din ve milliyet farklılıkları lanetlenir. Ancak 1913'ten sonra Selanik bir Osmanlı şehri olmaktan çıkınca SSİF hatasını anlar. Zira SSİF de artık bir Osmanlı örgütü olmaktan çıkar ve çok geçmeden de anlamını yitirir ve eriyip kaybolur. Oysa kendilerine "sosyalistlik" yakıştıran bu örgütlerin tutarsızlıklarını bizzat Karl Marks çok daha öncesinden göstermeye çalışmıştır. Rusya'nın, Osmanlı toprağı olan Eflak ve Boğdan'ı (Romanya) işgale başladığı günlerde Ermeni Prens Lussinian Lewon, Londra'da yayımlanan gazetelerin 17 Haziran 1853 tarihli sayılarında bir bildiri yayınlatır. Yazılarında Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine dikkat çeken ve Batılı devletlerin tepkisizliğini eleştiren Marks da Ermeni sosyalistlere ihtar mahiyetinde bu bildiriyi *New-York Daily Tribune* gazetesindeki 1 Temmuz 1853 tarihli sayısında konu alır. Marks'ın aktardığı, Ermeni Prens Lewon'a ait bildiri metninde şu ifadelere yer verilmektedir: "Tanrının lütfüyle Ermenistan prensi olan Lewon'dan Türkiye'deki Ermenilere. Sevgili kardeşlerim, sadık yurttaşlarım. Bizim sizden

istediğimiz ve yürekten arzumuz kanınızın son damlasına kadar ülkenizi ve sultanı kuzeyin zorbasına karşı müdafaa etmenizdir. Kardeşlerim hatırlayın; Türkiye'de sizin için esaret yoktur; Türkler burun deliklerinizi parçalamazlar, kadınlarınız gizlice ya da halkın gözleri önünde dövülmez. Sultanın egemenliği altında insanlık vardır. Kuzeyin o zaliminin egemenliği altında ise yalnızca barbarlık. Bu nedenle tanrının yolundan şaşmayın ve ülkenizin özgürlüğü ve şimdiki hükümdarınız için yiğitçe savaşın. Barikatlar yapmak için gerekiyorsa evinizi yıkın, silahınız yoksa masa ve sandalyenizi parçalayıp kendinizi savunun…"[31]

7. MÜSLÜMAN TEBAADA SOSYALİZME YÖNELİŞ

Gayrimüslimler cephesinde bunlar yaşanırken Yeni Osmanlıların takipçi konumundaki Jön Türkler, Batı'ya karşı farklı tavırlar geliştirmeye başlar. Yeni Osmanlıların ardından gelen bu kuşağın ortak özelliği *milli kültüre* olan inançlarının ciddi şekilde azalmış olmasıdır. Bazıları üstü örtük de olsa artık bir "ayak bağı" olduğunu düşündükleri dini kültürü terk edip tümüyle "Batılılaşarak Batı'ya karşı durmak" gerektiği fikrine varırlar (Ahmet Rıza, merkeziyetçiler). Diğer bir eğilim, "yenilgiyi içselleştirip" kayıtsız şartsız Batıya teslimiyettir (Prens Sabahattin, âdem-i merkezciler).[32] Kendini yenilemede başarısız olan ve yabancı elçiliklerin güdümüne giren Saray için ise Batıcılık uzun zamandır fiilen resmi politika haline gelmiştir. Bu nedenle Batılılaşma konusunda ne kadar uç talepler gelirse gelsin artık kimseyi şaşırtmamaktadır. Fakat iş başına gelenler talepleri "mümkün olduğunca az, mümkün olduğunca geç, o da ölüm tehlikesini gördükçe" kabul etmekte, yine kimse memnun edilememektedir.[33] Böylece bugün bildiğimiz devleti sürekli "reformları hayata geçirememek" ve "Batılılaşmada yetersiz kalmakla" itham eden "liberal" aydınlar ve "ucu açık" Batılılaşmayı bir türlü tamamlayamayan iktidarların ilişkisi başlamıştır. Bu dönem eğitim için Batı'ya giden öğrencilerin her biri elinde devleti kurtaracak farklı bir reçeteyle memlekete döner. Fransa'dan gelenler Fransız felsefesini, Descartes ve Bergson'un fikirlerini, egzistansiyalizmi; Almanya'dan dönenler Alman felsefesini, felsefi antropoloji, yeni ontoloji ve fenomenolojiyi; İngiltere'dekiler İngiliz felsefesini, yeni realizm ve yeni pozitivizmi; Amerika'dan dönenler ise pragmatizmi ülkeye getirirler.[34] "Sosyalizm" de bu dönemde kimi Müslüman entelijansiyadan bir kurtuluş reçetesi olarak ilgi görür. Fakat milli ve dini hassasiyeti zaman içinde törpülenmiş bu aydınların sosyalistlikleri de gayrimüslimlerden farklı değildir.

8. İŞTİRAKÇİ HİLMİ VE OSMANLI SOSYALİST FIRKASI

Müslüman Osmanlı aydınları arasında kendisini "sosyalist" olarak niteleyen isimlerin başında "İştirakçi Hilmi" olarak ünlenecek olan Hüseyin Hilmi (1855-1922) gelir. İzmirli bir ailenin çocuğu olarak doğan Hüseyin Hilmi, Müslüman Osmanlı tebaası arasında sosyalizmi benimseyen ve bu doğrultuda faaliyette bulunan en bilinen isimdir. Meşrutiyetin ilanından önce *Serbest İzmir* gazetesini çıkaran Hüseyin Hilmi, babasının ölümüyle miras kalan evi satarak Romanya'ya gezmeye gider. Burada Sosyalistler tarafından tertiplenen bir gösteriye tanık olur ve derinden etkilenir. Ancak doktrin olarak sosyalistliği İstanbul'da anarşist-materyalist görüşleriyle tanınan Baha Tevfik'ten (1881-1916) öğrenir.[35] 1910'da Hilmi ve çevresi *İştirâk* adlı haftalık bir dergi yayınlayarak

görüşlerini burada ifade ederler. Derginin logosunun altında bazen, *"Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar"* sözü yer alır. Kimi zaman da *"Milletim nev-i beşerdir, vatanım rûy-i zemîn"* şeklinde oldukça "beynelmilel" bir ifadeye yer verilir.[36] Dergide bazen âyet ve hadîslere de atıfta bulunulur ancak son derece iğreti durmaktadır. Bu ilk Marksistlerimizin yüzeysellikleri, Batı'ya ilişkin dogmatik kabulleri ve İslam hakkındaki kolaycılıkları Türkiye'de solun kaderi olacaktır. Hilmi ile ilgili dışarıdan bir gözlem olarak Georges Haupt ve Paul Dumont'un tespitleri durumu gayet güzel özetlemektedir: "Osmanlı toplumunun sorunlarının özgünlüğü konusunda hiçbir görüş ve tartışma geliştirilmemişti. Örneğin din sorunu konusunda mutlak bir sessizlik sürdürülmüştü; Türk sosyalistlerinde İslam dinini ele alan yazılara pek az rastlanmaktadır. Hüseyin Hilmi'nin İstanbul'da 1910 Şubatı'ndan itibaren çıkardığı gazetelerde, İslam dini ancak 2 ya da 3 makalede söz konusu ediliyor. Şu açık ki, daha benliğini bulamamış, dışarıdan gelen itibarlı modelleri taklit etmekle yetinip onları koşullara uydurmaya bile çalışmayan bir sosyalizmle karşı karşıyayız."[37]

9. AFGÂNİ VE SOSYALİZM

Bu dönem sosyalizm ile ilgili tartışmaların geldiği noktayı yansıtması bakımından Afgâni'nin konuya bakışı dikkat çekicidir. Çağdaş İslam düşüncesinin öncüsü olarak kabul edilen ve pek çok konuda "ilk" olan Afgâni, İslam ve sosyalizm tartışmalarında da böyledir. Cemil Meriç de "sosyalizmin Araplaştırılması" işinde başrolü Afgâni'nin oynadığını söyler.[38] İslam dünyasının kurtuluşu için Afgânistan'dan Mısır'a, Avrupa'ya ve Rusya'ya kadar uzanan uzun siyasi mücadele serüveninin ardından Yeni Osmanlılar gibi o da yorulur ve II. Abdülhamid'in (1876-1909) "etkisizleştirme" politikasıyla davetini kabul ederek 1882'den vefatına kadar (1897) İstanbul'da kalır. İkametgâhında sevenleri ve fikirlerine değer verenler tarafından kendisine yoğun ilgi gösterildiği ve ziyaret edildiği anlaşılan Afgâni'nin bu dönemini kitaplaştıran onun takipçilerinden Lübnanlı Muhammed Mahzumi Paşa (1868-1931) sosyalizm ile ilgili görüşlerini de aktarmaktadır. Mahzumi Paşa, isim vermeden Afgâni'yi ziyaret eden "sosyalizme" meyyal Osmanlı aydınlarından birinin, Afgâni'ye sosyalizm konusundaki görüşlerini sorduğunu anlatmaktadır. Afgâni cevabında sosyalizmi yeni bir doktrin olarak okumak yerine kavramın Arapça (iştirâkiyye-*اشتراكية*) sözlük anlamından hareket eder. Konuya nispeten olumlu baktığı için sosyalizmin köklerinin İslam'da olduğunu, hatta "İslâmi sosyalizmin" daha iyi olduğunu savunur. Fakat izah ederken muhtemelen soruyu soran kişinin durumunu da dikkate alarak son derece basitleştirdiği, sosyalizmi bir tür "cömertlik" olarak takdim ettiği de görülmektedir. Öyle ki İslam öncesi bedevi Arapların meşhur abartılı konukseverliğini bile "sosyalizm" olarak niteler.[39] Bir yandan da Avrupalı hükümetleri, işçilerin taşkınlıklarına karşı yeterli tedbir almamakla eleştirerek, bunun sakıncalarına dikkat çeker: İslam'ı din olarak benimsedikten sonra sosyalizmi ilk uygulayanlar sahabe neslindeki büyük halifelerdir. Sosyalizmi (iştirâkiyye) uygulamaya teşvik edenlerin en büyükleri yine sahabenin büyükleridir... Servet geçmişte olduğu gibi günümüzde de fertlerin elinde mevcuttur. Fakat onun yararlı kullanılması ve ondan diğerlerinin payının verilmesi sosyalizmi makbul bir iş ve övgüye layık bir uygulama yapmaktadır… Bugün servet sahiplerinin hali budur ve sosyalizm talebiyle işçi tabakalarını harekete geçiren de budur. Ama bu hareketlerin de intikam ruhu ve haklarını talepte aşırılık bulunmaktadır. Buna karşılık ise hem onları engelleyecek tedbirde

ihmalkârlık yapılmakta hem de istedikleri hakları verilmemektedir. Kuşkusuz gerilim gittikçe artarak bütün Batı'ya yayılacak ve bundan Doğu da kurtulamayacaktır."[40]

Ancak Afgâni, İslam sosyalizmine örnek olarak Hz. Peygamber ile Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerini örnek gösterdikten sonra Hz. Osman döneminde Müslümanların toplumda "emirler", "şerefliler", "müreffehler" gibi "varsıllar" ve "yoksullar" şeklinde tabakalara bölündüğünü kaydetmektedir: Devleti ve İslam camiasını tehdit eden bu tehlikeyi ilk hisseden büyük sahâbi Ebû Zer el Gifâri oldu ve hemen Şam'da bulunan Muaviye b Ebû Sufyan'a giderek ona seleflerinin yaşantısına dönmesini, israf ve lüks yollarını azaltmasını, kıskançlığa yol açacak davranışlardan sakınmasını ve Müslüman işçilerin kalplerinden bu duyguları söküp atmak için çalışması gerektiğini söyledi... Muaviye özetle şu cevabı verdi: "Ebû Zer, dediğin doğrudur. Fakat ben geri dönmem. Ne Ebû Bekir es-Sıddîk'in yaşantı ve siyasetine ne de Ömer el-Faruk'un takip ettiği uygulamalara dönmem mümkündür. En fazla yapabileceğim sadaka vermeye teşvik etmek ve kıskançlık duygularını hafifletmek için yumuşak üslup ve nasihat yoluyla halkı irşat etmektir. Bunun dışında bir şey yapamam." Bunun üzerine Ebû Zer şöyle dedi: "Ey Muaviye! Ben sana nasihat görevimi yaptım. Din nasihatle kaimdir. Sen ve halife Osman takip ettiğiniz siyasetin kötü sonucundan sakının." Sonra öfkeyle Muaviye'nin meclisinden çıkıp gitti."[41]

Afgâni'nin bu bakış açısı daha sonra *İslam sosyalizminden* söz edecek başka Arap düşünürlerde de görülecektir. Ancak ilk bakışta oldukça yüzeysel gelen bu yaklaşım Afgâni'nin genel üslubu ve dönemin sosyalizm ile ilgili tartışmalarına bakıldığında onun, göründüğünden çok daha öte hedefleri olduğu anlaşılmaktadır. Afgâni'nin kendisine atfedilen önem ve aksiyoner kişiliğine göre fikir bakımından çok "yetersiz" olduğu iddia edilmiştir.[42] Gerçekten de Afgâni'nin yazılarına bakıldığında genel olarak büyük bir özgünlük olmadığı açıktır. Ancak Cemil Meriç'in dikkat çektiği bir metine bakılacak olursa Afgâni zannedilenden çok daha ileri bir felsefi ve entelektüel derinliğe sahiptir. Meriç, Afgâni'nin bildik yazılarının dışında onun yine Ernest Renan'ın (1823-1892) İslam aleyhindeki sözleri münasebetiyle Renan'ın yazarı olduğu Fransız *Le Journal des Débat* gazetesine gönderdiği bir mektuba işaret eder.[43] Gazetenin 18 Mayıs 1883 sayılı nüshasında da yayınlanan mektuba göre Afgâni, İslam dünyasının geri kalmışlığı konusunda Renan ile hemfikirdir. Ancak bu geri kalmışlığın nedeni İslam değil; bilimsel bilgiyi ve felsefi düşünceyi küçümseyen Müslümanlar ve din adamlarının kendileridir: "…Biliyorum, Müslümanların Avrupa'yla aynı medeniyet seviyesine yükselmeleri çok güçtür. Felsefi ve ilmi usullerle hakikate vüsûl onlara yasaktır. Gerçek bir mü'min, konusu ilmî hakikat olan her çeşit araştırmadan kaçınmalıdır. Oysa bazı Avrupalılara göre her hakikat ilme dayanmak zorundadır. Kölesi olduğu nassa, sabana bağlanan bir öküz misali bağlaman mü'min, ilânihaye şeriat tefsircileri tarafından çizilen yolda yürümeye mahkûmdur... Hakikatin zaten bütününe sahip, aramasına ne lüzum var?! İmanını kaybederse daha mı bahtiyar olacak. Böyle olunca da ilmi küçümsemesi tabii değil mi?!"[44]

Oldukça sert bir özeleştiri mahiyetinde olan bu ifadeleri aktarırken Meriç de Afgâni'ye tepkilidir ve onu "Batılılara şirin görünmeye çalışmakla" eleştirir. Ancak metinde de görülmektedir ki Afgâni bu sözleri sarf ederken aslında içerden bir dil kullanmaktadır ve ümitsiz de değildir. Arapların İslam'dan önce de geri, bedevi bir toplum olduğunu hatırlatan Afgâni, fetihlerle birlikte fikri bir yükseliş başladığını, bir asırda Yunan ve İran

kültürünün Müslümanlar tarafından içselleştirildiğini kaydeder.[45] Batı karşısında da Afgâni için öncelikli olan, Müslümanların çağdaş düşünceyle tanışmalarıdır. Onun sosyalizme bakışı da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Afgâni sosyalizm hakkındaki "dinsizlik", "iştrâk-i emval ve nisâ" şeklinde aleyhte propagandanın yapıldığı bir sırada kelime anlamından hareketle kavramla ilgili spekülasyonları aşmaya, asıl maksada dönük müspet bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır. Nitekim benzer bir çaba Şemsettin Sami'de de görülen "sosyalizm" ile "komünizm" kavramları tefrik edilerek "sosyalizmin iyi, komünizmin kötü" olduğu sonucuna varılmasıdır. Afgâni diğer İslam modernistleri gibi bilimsel gelişmelerin sosyal sonuçlarını Avrupa'daki gibi bir "epistemolojik kopuşla" değil İslami geleneğe eklemleyerek ama *ilerlemeci* bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Bu nedenle onun düşünüş biçiminin Avrupa merkezli şablonlara uymaması şaşırtıcı olabilmekte, hatta "entelektüel yetersizliğine" yorulabilmektedir. Onun bu tutumu aslında daha sonra Sultan Galiyev (1892-1940) Mustafa Sıbaî (1915-1964), Nuretin Topçu (1909-1975), Cemil Meriç gibi Müslüman aydınlarda görülecek olan, Avrupa dışı toplumların "sınıf" temelli bir sosyalizm fikrine karşı" antiemperyaslit" bir sosyalizm fikrine yönelişlerinin habercisidir.

10. SONUÇ

Sosyalist düşünceye ve özel olarak Marksizm'e elbette pek çok eleştiri yöneltmek mümkündür. Sosyalistler tarafından genel olarak 19. yy'ın hâkim pozitivist-materyalist düşüncesinin esas alındığı, dinin zaman içinde tasfiye olacağı şeklindeki önyargı ve tüm dünyanın seyrinin Avrupa tecrübesine indirgendiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak İslam dünyasında maalesef sosyalizm hakkında oluşan algı çoğunlukla doğrudan sosyalizmin kendi kaynaklarına, tarihsel gerçekliğine ve felsefi temellerine dayanmaktan çok 19. yy' da Avrupa burjuvazisi tarafından üretilen kara propagandaya dayanmaktadır. Oysa sosyalist hareketler, Avrupa sömürgeciliği için kendi merkezlerinde ciddi bir iç tehdit olarak ortaya çıkmışlardır ve bu durum –sosyalizmin kendi felsefi temelleri bir yana – sömürgeleştirilmiş Müslüman ülkelerin lehine olmuştur. Ancak sömürgeci güçlerin iç dinamiklerinin yeterince tanınmaması Müslümanların kendi maslahatlarına uygun bir strateji geliştirmelerine ve siyaset izlemelerine imkân vermemiştir. Böylece Batının bir iç sorunu olarak çıkan ve siyaseten emperyalist tahakküm altında olan ülkelerin lehine olması gereken bu durum tam tersi bir sonuca yol açmış, sömürge halindeki ülkelerde orta çıkan "sosyalist" hareketler de var olan sorunlara eklenerek toplumlar için yeni ayrışma ve çatışmalara kaynaklık etmiştir.

NOTLAR

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı (1964), *Komünizm Hakkında İslami Görüşler*, Ankara: DİB Yayınları.

[2] Kerim Sadi, (1994), *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 14.

[3] Ayrıntılı bilgi için bkz. Platon (1999), *Devlet*, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Al Cimcoz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 149.

[4] Karl Marks, Friedrich Engels, (2009), *Komünist Parti Manifestosu*, (Çev. Muzaffer Erdost) Ankara: Sol Yayınları, s. 138.

[5] Karl Marks, Friedrich Engels, a.g.e., s. 184.

[6] James W. Redhouse, (1861), *A Lexicon English and Turkish*, London: B. Quaritch, s. 695.

[7] Eşler ve çocukların

[8] Redhouse, a.g.e., s. 157.

[9] Ahmet Cevdet Paşa, (1891), *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul: Dâr üt-tibâatül-Âmire Matbaası, s. 20.

[10] Ahmet Cevdet Paşa, "Sosyalistlere Dair Bir Makale", İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Yer Numarası: 335 CEV 1.

[11] Sadi, a.g.e., s. 25.

[12] Akt. Sadi, a.g.e., s. 53.

[13] *Takvim-i Vekâyî*, 1 Ağustos 1872, Sayı: 1507, s. 2-3.

[14] Hilal Görgün, "Sosyalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul, 1998, TDV Yayınları, s. 384.

[15] Ayrıntılı bilgi için bkz. Heinrich Zimmerer, (1915), *Die Neue Türkei von 1908 bis 1915*, Leibzig: Deit&Comp Verlag, s. 11.

[16] Akt. Sadi, a.g.e., s. 30-31.

[17] Mal ve kadın ortakçılığı

[18] Akt. Sadi, a.g.e., s. 37.

[19] Akt. Sadi, *a.g.e., s. 107.*

[20] Akt. Sadi, a.g.e., *s. 106.*

[21] *Takvim-i Vakâyî*, 13 Mart 1872, Sayı: 1463, s. 2.

[22] Adolphe Thiers (1797-1877), Fransa cumhurbaşkanı

[23] Sadi, *a.g.e.*, s. 42.

[24] Halil İnalcık, (2004) *Osmanlı, Devlet Kanun Diplomasi*, İstanbul: Timaş Yayınları, s. 35.

[25] Cemil Meriç, (1993) *Sosyoloji Notları*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 162.

[26] George S. Harris, (1976) *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, (Çev. Enis Yedek), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 21.

[27] Ayrıntılı bilgi için bkz. Maxime Rodinson, (1978), *İslam ve Kapitalizm*, (Çev. Orhan Suda), İstanbul: Hürriyet Yayınları, s. 130.

[28] Georges Haupt; Paul Dumont, (2013) *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler,* Çev. Tuğrul Artunkal, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 25.

[29] Aclan Sayılgan, (1976), *Türkiye'de Sol Hareketler*, İstanbul: Otağ Yayınları, s. 37.

[30] Haupt, Dumont, *a.g.e.*, s. 12.

[31] Karl Marks, Friedrich Engels, (1960) *Werke*, VIIII, Berlin: Dietz Verlag, s. 139.

[32] Doğan Avcıoğlu, (1969) *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 117.

[33] Kemal Tahir, (1992) *Notlar-Batılaşma*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s. 81.

[34] Ülker Öktem, (1999), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılarda Felsefe", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 143, Ankara: MEB Matbaası, s. 91.

[35] Mete Tunçay, (2009), *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 44.

[36] *İştirâk*, 1 Eylül 1910, Sayı: 18, s. 1.

[37] Haupt, Dumont, *a.g.e.*, s. 26-27.

[38] Cemil Meriç, (2015) *Mağaradakiler*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 223.

[39] Muhammed Mahzumi Paşa, (2010), *Cemaleddin Afgâni'nin Hatırları*, (Çev. Adem Yerinde), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 151.

[40] M. Mahzumi Paşa, *a.g.e.*, s. 151-152.

[41] M. Mahzumi Paşa, *a.g.e.*, s. 160-161.

[42] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mümtaz'er Türköne, (1994) *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 35.

[43] Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Meriç (1979), *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 53.

[44] Akt. Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 53.

[45] Akt. Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 54.

KAYNAKÇA

Avcıoğlu, D. (1969). *Türkiye'nin Düzeni*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Cevdet Paşa, A. (1891). *Tarih-i Cevdet* (Cilt 1). İstanbul: Dâr üt-tibâatül-Âmire Matbaası.

Cevdet Paşa, A., (No.8). Sosyalistlere Dair Bir Makale. İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, Yer Numarası: 335 CEV. 1.

Diyanet İşleri Başkanlığı (1964), *Komünizm Hakkında İslami Görüşler*, Ankara: DİB Yayınları.

Görgün, H. (1998). "Sosyalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 37). İstanbul: TDV Yayınları.

Harris, G. S. (1976). *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*. (çev. Enis Yedek). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Haupt, G., & Dumont, P. (2013). *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*. (çev. Tuğrul Artunkal). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İnalcık, H. (2004). *Osmanlı, Devlet Kanun Diplomasi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

İştirâk, 1 Eylül 1910, S. 18.

Mahzumi, M. (2010). *Cemaleddin Afgâni'nin Hatırları*. (çev. Adem Yerinde). Ankara: Klasik Yayınları.

Marks, K., & Engels, F. (1960). *Werke* (Band 9). Berlin: Dietz Verlag.

Marks, K., & Engels, F. (2009). *Komünist Parti Manifestosu*. (çev. Muzaffer Erdost). Ankara: Sol Yayınları.

Meriç, C. (1979). *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Meriç, C. (1993). *Sosyoloji Notları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, C. (2015). *Mağaradakiler.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Öktem, Ü. (1999). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılarda Felsefe. *Milli Eğitim Dergisi*, (143), 91-97.

Platon, (1999). *Devlet*. (çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Redhouse, J. W. (1861). *A Lexicon English and Turkish*. London: B. Quaritch.

Rodinson, M. (1978). *İslam ve Kapitalizm*. (çev. Orhan Suda) İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Sadi, K. (1994). *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sayılgan, A. (1976). *Türkiye'de Sol Hareketler.* İstanbul: Otağ Yayınları.

Tahir, K. (1992). *Notlar-Batılaşma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Takvim-i Vakâyi, 13 Mart 1872, S. 1463.

Takvim-i Vekayi, 1 Ağustos 1872, S. 1507.

Tunçay, M. (2009). *Türkiye'de Sol Akımlar* (Cilt 1). İstanbul: İletişim Yayınları.

Türköne, M. (1994). *İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zimmerer, H. (1915). *Die Neue Türkei von 1908 bis 1915.* Leibzig: Deit&Comp Verlag.